

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

1 JUNI
1941

ONDER REDACTIE VAN:
G. A. EVERS

16^e JAARGANG
N° 6

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: VAN SPEJKSTRAAT 20

MEDEDEELINGEN UIT DE VEREENIGING.

Het Bestuur deelt den leden mede, dat het door de beperking der vervoermiddelen en de omstandigheid, dat op vele plaatsen bezienswaardigheden zijn opgeborgen, niet mogelijk is gebleken dit jaar een zomertocht te organiseren. In plaats daarvan zal — behoudens tegenbericht — op Zaterdag 12 Juli een bezoek gebracht worden aan het bolwerk *Zonnenburg* en de daarop gebouwde *Sterrenwacht*, benevens vermoedelijk aan het bolwerk *Manenburg*.

Nadere bijzonderheden over dit bezoek zullen in het Juli-nummer worden medegedeeld.

DE OUDE GEVELSTENEN DER PROVINCIE UTRECHT.

Het optekenen van gevelstenen is tegelijk een stukje folkloristisch onderzoek en een aan toerisme verwante sport. Typische trekken van ons volksleven openbaren zich in deze eenvoudige symbolen, die de burger gekozen heeft als zinnebeeld voor zijn woning, voor zijn werk en voor zijn levensopvatting. Nadat de gevelstenen der stad Utrecht nauwkeurig gecatalogiseerd waren door Mej. Dr. C. C. van de Graft ¹⁾, heb ik op haar voorstel het onderzoek tot de gehele provincie uitgebreid. De techniek van het werk moest natuurlijk aangepast worden aan het zoveel grotere gebied; het was niet goed mogelijk, elke straat van elk dorp en elk huis aan elke landweg te onderzoeken. Toch zijn bijna alle gemeenten bezocht, behoudens enkele nieuwgebouwde dorpen in de veenstreek; verder zijn overal inlichtingen verzameld bij de bewoners der streek, welke inlichtingen naderhand natuurlijk werden gecontroleerd. Hoeveel alleraardigste tochten dank ik niet aan deze gevelstenenliefhebberij, tochten door delen onzer provincie die ik anders wellicht nooit zou hebben bezocht! Welk een ongezochte gelegenheid om kennis te maken met de bewoners, die mijn vragen

1) Maandblad van „Oud-Utrecht”, III-1928, blz. 19—22, 34—38, 45—46, 51—54, 59—62; IV-1929, blz. 24—27; V-1930, blz. 58—59, 84—87; VI-1931, blz. 26—29, 46—47, 64—66; XIII-1938, blz. 62—63.

nu eens met wantrouwen, soms met hoop op winst, dikwijls echter met hartelijke belangstelling beantwoordden!

Als grondslag diende de Monumentenlijst der provincie van 1908. Weldra bleek, dat een herziening en aanvulling van deze lijst zeer nodig zijn (vgl. bv. de gevelstenen van Amersfoort!). Meer dan één fraaie steen is sedert de samenstelling der lijst verdwenen. Zou het niet mogelijk zijn, een soort „monumentenwacht” in het leven te roepen, die geregeld alarm geeft zodra oude bouwwerken dreigen te verdwijnen?

Laat ik nog zeggen, dat alleen „echte” gevelstenen opgetekend zijn, dus geen jaartallen, ridderwapens, noch huisnamen zonder meer; maar wel: plastische voorstellingen of zinrijke opschriften, meestal ouder dan 1800. De oogst is betrekkelijk schaars. Tegenover 80 gevelstenen in de stad Utrecht zijn er slechts 30 in de gehele provincie te vinden, waarvan een aanzienlijk gedeelte nog door Amersfoort wordt bijgedragen. Telkens blijkt, dat de gevelstenen des te talrijker voorkomen, naarmate de gemeenten groter en welvarender zijn geweest.

In de lijst zijn de beschrijvingen der gevelstenen tussen twee haakjes geplaatst; terwijl de eigenlijke tekst in hoofdletters is weergegeven, zoals hij op de steen gebeiteld staat.

M. MINNAERT.

ABCOUDE-BAAMBRUGGE.

Zuidelijke oever van de Geindijk, aan de weg Abcoude-Nigtevecht nr. 13.

(Witte ster, vastgehouden door een triton links en door een zeemeermin rechts)

* * * * *
MY .LVCHT. DIIN. STÄR

2. PETRI
1'19

Polychroom. Over deze gevelsteen is een stukje verschenen van de hand van Dr. J. W. Verburgt ¹⁾. De hoofdletters vormen samen het woord MYVDINA = Muiden; de eigenaar zou betrekkingen hebben onderhouden met Muiden. Triton en zeemeermin staan in het oude wapen dezer stad. Uit bepaalde groeperingen van de hoofdletters halen Jan Kalff en anderen het jaartal 1505 of 1559. In de bijbeltekst staat: „totdat de dag aanbreekt, en de morgenster opgaat in uwe harten”. Het huis heet nog „Starnheim”.

ACHTTIENHOVEN.

Vlak ten Oosten van het dorp, aan het begin van de weg naar Nieuwe Wetering, bij het bruggetje.

(Een wit-zwart gevlekte os)

1648

IN DĒ BONTEN OS

1) Jaarboekje van „Niftarlake” 1915, blz. 37—41.

Aan dezelfde weg, Kerkdijk 5, „Magdalenahoeve”. Ongeveer 1 meter boven de grond.

(Viertallige roos, in grijze steen gebeiteld)

ROOSENDAL

Langs de Vecht ligt dicht bij Utrecht het landgoed Roosendaal; op de pijlers naast het hek vindt men dezelfde roos en een druivetroos. Vgl. nog Oud-Maarsseveen.

AMERSFOORT.

Kamp 2.

(Windmolen) DE SNUIF MOLEN

Polychroom.

Kamp 10.

(Bijenkorf met kroon) D'GEKROONDE BYE-KORF
ANNO 1687

Kamp 24.

(Korf met kaarsen) DE KEERSKORF.

Kamp 9.

(Ellemaat met kroon daarboven) D'GEKROONDE EL

Kleine Spui 8.

(Kluizenaar onder twee bomen; twee vogels vliegen naar hem toe)

DIE GOD BETROVT SAL NIET ONTBREEKEN

Polychroom.

Kleine Spui.

(Schip)

Polychroom.

Kromme straat 10.

(Een lam, een vaandel vasthoudend)

Kromme straat 38.

(Een kroon) A° 1663.

Muurhuizen 5.

(Een oud landgoed) THVIS TE NIWENBULCH 1645

Coninckstraat 41.

(Zwarte ketel) 1669.

Armenstichting van de gebroeders de Poth.

BAAMBRUGGE.

Zuwe C 48.

(Jakobsschelp) DOOR GODES HULP BEN IK
GEKOMEN IN DE SCHULP
DOOR GOEDE VRINDENS
BYSTANT,
BEN IK GEKOMEN OP
HET SUWENLAND

BREUKELEN.

Kasteel Nyenrode, bijgebouw.

(Wit paard op gepolychromeerde achtergrond)

DIT IS INT WITTE PERT

Deze gevelsteen schijnt afkomstig te zijn van de Zeedijk te Amsterdam.

(Wordt voortgezet).

BOEKAANKONDIGING.

C. W. Vollgraff en G. van Hoorn, *Verslag van eene proefgraving op de Hooge Woerd bij De Meern*. (Mededeelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde N. r. dl. IV, no. 6). Amsterdam, 1941. (30 blzn. met fig. en krtn.). 8°.

In onze kennis der geschiedenis van Utrecht en zijn naaste omgeving in het Romeinsche tijdperk begint langzamerhand lijn te komen. De opgravingen bij Vechten, wier aanvang reeds zeer geruimen tijd achter ons ligt, hebben over het vloodstation daar ter plaatse, ondanks de moeilijkheden, die het terrein biedt, reeds heel wat licht doen schijnen. De Romeinsche oorsprong der stad Utrecht zelve, bij schrijvers tenminste van de 17de eeuw af verondersteld, daarna weer betwijfeld, staat na de gravingen, sedert 1929 op het Domplein en omgeving verricht, nu wel onomstootelijk vast. Zóó is het ook gegaan met het vermoeden omtrent het bestaan van een Romeinsch *castellum* op de Hooge Woerd onder De Meern. Reeds Aernout van Buchell vermeldt en had in zijn bezit aldaar gevonden Romeinsche munten en gestempelde dakpannen; een onderzoek, in 1830 op initiatief van den toenmaligen gouverneur der

provincie Utrecht, Ridder van Ertborn, ter plaatse ingesteld, had tot resultaat het aantreffen van de fundamenten van een duidelijk als Romeinsch herkend steenen gebouw; in 1836 wordt nog een enkele partieele vondst aldaar vermeld, maar sindsdien hebben op de Hooge Woerd geen gravingen meer plaats gehad. Doch in de litteratuur blijft de gedachte aan het bestaan van een Romeinsche sterkte onder De Meern voortleven. J. J. de Geer van Oudegein en in later tijd W. Pleyte aanvaardden de veronderstelling van het bestaan der resten van een zoodanige grensvesting ter plaatse, maar S. Muller Fz., J. H. Holwerda en W. C. Braat hebben in later tijd dit bestaan in twijfel getrokken.

„Aan dezen twijfel heeft onze proefgraving een einde gemaakt. Bij De Meern heeft werkelijk een Romeinsch castellum gelegen, op geen grooten afstand van den linker oever der vroegere bedding van den Ouden Rijn en van den rechter oever der vroegere Mare" 1). Aldus luidt de conclusie van Vollgraff en Van Hoorn in bovenaangehaald Verslag, waarvan hieronder een beknopt *résumé* moge volgen.

De bedoelde proefgraving dan heeft plaats gevonden op enkele dagen van de maanden Maart en April 1940 en

werd beëindigd op 4 Mei van dat jaar. De geleerde onderzoekers werden bij hun arbeid belangeloos bijgestaan door den heer W. Stooker, opzichter bij de Gemeentewerken van Utrecht, die zich bij de opgravingen op het Domplein reeds zoo buitengewoon verdienstelijk ten aanzien van dusdanig werk heeft gemaakt, en die ook nu weer de bij het Verslag behorende situatiekaartjes heeft vervaardigd, terwijl mej. Dr. A. Roes, óók op dit gebied expert, den tekst met een 6-tal teekeningen naar gevonden objecten heeft verlucht.

Het terrein der graving omvatte twee perceelen land, het eene „een open, met veldgewassen bezet terrein” en het andere „een uitgestreken, door een heg omsloten boomgaard”, beide gelegen ten W. van 't Zand of den Achterdijk, den weg, die van den tegenwoordigen Ouden Rijn bij De Meern naar Vleuten langs den Alendorper weg voert, ter hoogte van de aftakking in O. richting van dezen weg af van den Groenendijk, die naar Utrecht leidt, het geheel gelegen op een afstand van 5 à 600 M. ten N. van den Ouden Rijn. Dit nu is de plek van de zgn. Hooge Woerd, een bodemverheffing, welker hoogste punt echter ten O. van en dicht bij 't Zand en ten N. van den Groenendijk gelegen is. Het terrein, waarop gegraven werd, ligt dus op haar westelijke helling.

Een proefput, gegraven in het zoo-even genoemde eerste perceel, schijnt geen noemenswaarde resultaten te hebben opgeleverd, maar anders werd het, toen in den bovenvermelden boomgaard — het eigendom van den heer J. van Woudenberg, aan wien de onderzoekers zich in velerlei opzicht tot grooten dank verplicht hebben gevoeld — achtereenvolgens van N. naar Z. een rechthoekige kuil in de richting

N.-Z. met afmetingen van 10.20 M. \times 4.40 M., en daarop nog twee greppels van resp. 2 à 3 M. lengte en 0.60 M. breedte (richting O.-W.) en 80 M. lengte en 0.60 M. breedte (richting N.O.-Z.W.) werden gegraven.

In den kuil nu werd reeds 0.34 M. beneden het maaiveld de bewaard gebleven bovenkant aangetroffen der fundeering van de N.W. hoek van een Romeinsch gebouw met zwaar muurwerk. Deze fundeering rustte op heipalen, welker natuurlijk alleen overgebleven gaten hier en daar ook buiten het fundeeringsvlak zijn aangetroffen. Op de heipalen lag allereerst een rollaag van puin van 0.15 tot 0.20 M. dik, waarop het eigenlijke fundeeringswerk aangebracht was, bestaande uit veldkeien, rijkelijk gemetseld met grijze tot rose specie, die kiezel en baksteengruis bevatte, welke fundeering afgedekt was met een laag vierkante tegels (0.22 M. \times 0.22 M. \times 0.04 M.), waarop dan het overigens geheel verdwenen opgaande werk gerust heeft. Dit fundeeringswerk was 1.10 M. dik (hier en daar aan den benedenkant wat zwaarder) en 0.63 M. hoog.

De aangetroffen N.W. hoek van het bouwwerk werd gevormd door twee zware, op elkaar gestapelde veldkeien, ten O. waarvan een afvoerkanaal voor water, met twee groote tegels afgedekt, in het fundeeringswerk was uitgespaard. In dit afvoerkanaal werd merkwaardigerwijze een nagenoeg ongeschonden zwart geverfd Romeinsch vaasje aangetroffen. De W. buitenmuur van het gebouw kon over een afstand van ten minste 18.50 M. gevolgd worden, de N. buitenmuur over een lengte van ten minste 11.20 M. Uit den aard der zaak moeten deze afmetingen in werkelijkheid grooter zijn geweest, maar die werkelijke af-

metingen konden niet worden vastgesteld. Aan de W.-zijde had het gebouw een in verband met den buitenmuur gemetseld rechthoekig uitspringend bijvertrek van 5 M. \times 2.90 M. binnenwerks, op een fundeering van eveneens 1.10 M. dikte rustend.

Binnen de muren van het hoofdgebouw, niet binnen die van het zijvertrek, werd een 0.20 M. dikke laag veldkeien aangetroffen, kennelijk de verharding van den bodem voor het dragen van den vloer, die evenwel zóó weinig beneden het niveau van het omliggend terrein moet hebben gelegen, dat het uitgesloten geacht kan worden, dat het ontgraven gedeelte van het gebouw een *hypocaustum* zou hebben gehad.

Van de twee bovengenoemde proefgreppels leverde de eerste geen spoor van eenige bouwconstructie op, wel eenige fragmenten; de tweede daarentegen verscheidene groote brokken tufsteen, waarvan één nog zuiver rechthoekig behouwen met afmetingen van 0.215 M. \times 0.13 M. \times 0.38 M. De onderzoekers houden deze stukken, evenals andere elders in dit gedeelte van het terrein aangetroffen blokken tufsteen, voor de resten van de omwalling van het *castellum*, die in den loop der eeuwen door de bevolking is gesloopt geworden. Op sommige plaatsen zijn de binnenwanden van het gebouw met een laag beschilderd stuc bekleed geweest. Het uitgebouwde zijvertrek houden de heeren Vollgraff en Van Hoorn, op grond van daar ter plaatse gevonden fragmenten van een speciale soort tegel, voor een militair badhuis of *balneum*.

In de rechte wanden van den rechthoekigen kuil, waarvan boven sprake was, trof men op resp. 0.74 M. en

1.24 M. beneden het maaiveld in de vuile klei twee dunne zwarte strepen aan, die asch en houtskool bevatten en voor de aanduiding van twee verschillende woonvlakken worden gehouden. Daar het niveau van het gebouw op slechts 0.34 M. beneden het maaiveld moet gelegen hebben, komen de onderzoekers tot de conclusie, dat op de Hooge Woerd overblijfselen van drie legerplaatsen boven elkander liggen, resp. op diepten van 0.34, 0.74 en 1.24 M. (De twee oudste woonvlakken werden in de eerste der bovengenoemde beide greppels ook teruggevonden). Op grond van in deze lagen aangetroffen aardewerk en munten en naar analogie van hetgeen bij de opgravingen op het Domein werd geconstateerd, meenen zij, dat de jongste, dus de bovenste, laag, de resten bevat van een steenen legerplaats uit het midden of de tweede helft der tweede eeuw na Chr., terwijl de beide onderste lagen de herinnering moeten bewaren aan houten en aarden legerplaatsen, resp. uit den tijd van het einde der eerste en de eerste helft der tweede eeuw en uit de periode van 50 tot 70 na Chr.

Het *castellum* op de Hooge Woerd moet dus, evenals dat op het Domein, omstreeks 50 na Chr. als een constructie van hout en aarde zijn opgericht, tijdens den opstand der Bataven in 69 na Chr. verbrand, niet lang daarna van dezelfde materialen herbouwd en eenigen tijd na 150 na Chr. vervangen door een steenen legerplaats, die in het midden der derde eeuw onder Frankischen druk is opgegeven.

Deze dateeringen nu werden vervolgens in een afzonderlijk hoofdstuk door de schrijvers van het Verslag

nader bevestigd gevonden aan de hand van een uitvoerige analyse van de gevonden voorwerpen: *terra sigillata*, wit aardewerk, munten, bronzen voorwerpen, min of meer leesbare, maar belangrijke opschriften op fragmenten van tegels enz., van welke vondsten in een hoofdstuk aan het slot een wetenschappelijk overzicht wordt gegeven.

Opmerkelijk is voorts hetgeen in een voorlaatste hoofdstuk wordt medegedeeld omtrent hetgeen een luchtfoto van de omgeving van het terrein van de proefgraving te zien geeft. De leiders dezer graving meenen nl. op het hoogste punt van de Hooge Woerd ten O. van den weg van De Meern naar Vleuten de schaduwen te zien van eenige zware fundeeringen van een gebouw met rechthoekige vertrekken, die op geringe diepte moeten liggen en wellicht het hoofdgebouw of een der twee hoofdgebouwen van de legerplaats, die binnen den ringmuur meer centraal moeten gelegen hebben, kunnen hebben uitgemaakt. Inderdaad zijn deze schaduwen — men weet, hoe luchtfoto's het archaeologisch onderzoek onschatbare diensten plegen te bewijzen — zeer opvallend, maar het wil mij voorkomen, dat dit door haar wellicht aangeduide hoofdgebouw dan toch anders georiënteerd heeft gelegen dan het door de proefgraving aan den dag gekomen bouwwerk.

Maar hoe het zij, laten wij hopen, dat nader onderzoek van den bodem van de kruin van de Hooge Woerd op dit punt klaarheid moge brengen, evenals ten aanzien van den bovenvermelden Groenendijk, die meer naar het O. Heereweg, d.i. heirweg, heet en die de militaire verbindingsweg tusschen het *castellum* te Utrecht en

dat bij De Meern zou kunnen geweest zijn. W. A. F. B.

1) Het Verslag wijdt vrij uitvoerige beschouwingen aan den loop van den ouden Ouden Rijn en van de eveneens verlande waterloop de Mare, Marre, Marne of Meern, waarnaar de buurtschap De Meern haar naam draagt.

Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301. Dl. II, uitgegeven door K. Heeringa. 's Gravenhage, 1940. (XXVIII en 646 blzn.). 4°.

Dit tweede deel dezer voor de geschiedenis van het Middeleeuwse Sticht zo uiterst belangrijke bronnen-uitgave heeft lang op zich laten wachten. Dat dit geen verwijt is aan den bewerker zal ieder begrijpen, die het begin van de interessante Voorrede tot het werk met aandacht leest. Dr. Heeringa toch kreeg eerst op 1 Februari 1933 de uitnodiging van den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen om zich te belasten met de voortzetting van het Oorkondenboek van het Sticht. Thans ligt het deel, dat de oorkonden van 1198 tot 1249 bevat, voor ons en er is alle aanleiding om den bewerker hartelijk geluk te wenschen met de degelijke en noeste arbeid, door hem in het belang van de wetenschap der historie verricht.

In zijn Voorrede heeft Dr. Heeringa in beknopte maar zeer duidelijke vorm rekenschap afgelegd van zijn bij deze uitgave gevolgde methode. Het spreekt vanzelf, dat hij hierin hoofdzakelijk de door wijlen Mr. S. Muller Fz. voor het eerste deel dezer publicatie gegeven richtlijnen heeft gevolgd, ook al verheelt hij den gebruiker niet, dat deze niet steeds zijn volledige instemming hebben gehad. Dat hij er, in

afwijking van het in het eerste deel gevolgde systeem, toe over is gegaan om de zg. stippeltjesstukken weg te laten en de desbetreffende oorkonden of in hun geheel of in regest mede te delen, heeft mijn volle instemming. Mijns inziens zal iedere bewerker van een Nederlands oorkondenboek goed doen het voorbeeld van Dr. Heeringa in dezen te volgen.

Een oorkondenboek leent zich uit den aard der zaak helemaal niet voor cursorische lectuur door belangstellenden in de geschiedenis en het zou mij dan ook niet verbazen, wanneer slechts een klein percentage van de lezers van dit Maandblad zich groepen zou voelen om dit werk eens ter hand te nemen. Degenen echter, die dit wel doen, zou ik de raad willen geven vooral de Voorrede van Dr. Heeringa met aandacht te lezen. Tussen de eigenlijke technische bijzonderheden, de uitgave betreffende, zullen zij daar menige interessante opmerking van meer algemene strekking en betekenis aantreffen. Juist in het plotseling aansnijden van problemen, het ineens naar voren schuiven van door eigen onderzoek erkende waarheden, die van de gangbare opvattingen over een tijd afwijken, ligt voor mij altijd weer de bekoring van Dr. Heeringa's betoogtrant.

Reeds meer dan eenmaal heeft Dr. Heeringa betoogd — en hij herhaalt zulks nog weer eens in deze Voorrede — dat z.i. had moeten worden aangestuurd op de uitgave van een Nederlands oorkondenboek in de plaats van de gewestelijke oorkondenboeken, die wij bezitten. Principieel ben ik ook

dit volkomen met hem eens. Maar waar wij deze gewestelijke oorkondenboeken nu eenmaal bezitten en het ook weinig zin zou hebben daar nu nog een verandering in te gaan brengen, zou ik toch willen opmerken, dat althans aan een deel van de bezwaren, die Dr. Heeringa naar voren brengt, kan worden tegemoet gekomen, wanneer de bewerkers van twee gewestelijke oorkondenboeken geregeld voeling met elkaar houden. Het is mij bekend, dat wijlen Dr. Obreen bij zijn bewerking van de herdruk van het Oorkondenboek van Holland en Zeeland geregeld contact hield met Dr. Heeringa. Zelf heb ik bij de voortzetting van het werk van Dr. Obreen reeds meer dan eenmaal kunnen profiteren van de ervaring, van de adviezen en van het werk van Dr. Heeringa en zodoende de noodzaak en het voordeel van een samenwerking ondervonden. Het is te hopen, dat degene, die met de voortzetting van het Oorkondenboek van het Sticht zal worden belast, eenzelfde opvatting zal zijn toegedaan.

Dr. Heeringa zelf zal die voortzetter niet zijn, in deze Voorrede en elders heeft hij te kennen gegeven, dat hij zijn arbeid voor de Nederlandse wetenschap der geschiedenis als afgelopen beschouwt. Wij zullen hierin dienen te berusten, maar de lezers van dit Maandblad zullen er zich met mij over verheugen, dat het laatste monumentale werk van den oud-rijksarchivaris in de provincie Utrecht er een is geweest van zo bijzondere betekenis voor de Middeleeuwse geschiedenis van stad en lande van Utrecht.

C. D. J. B.